

ԱՆԵՑԻՆԵՐԻ ԳԱՂԹԸ ՂԴԻՄ ԵՎ ԴԼԱ ԹՎԱԳՐՈՒՄԸ*

Ղրիմի հայությունը խայտաբղետ էր իր ներքին կազմով՝ բաղկացած տարբեր ժամանակներում պատմական Հայաստանի տարբեր վայրերից թերակղզի թափանցած հայ գաղթականներից: Տարածված կարծիք կա առ այն, որ վերջիններիս մեջ առանձնակի տեղ ունեին անեցի վերաբնակները, որոնք Ղրիմ էին մուտք գործել XIV դարի 30-ականներին՝ տասնյակ հազարների հասնող թվաքանակով¹: Ընդ որում, անեցիները թերակղզի էին փոխադրվել Սարայից, որտեղ մի ժամանակ հաստատվել էին «հրաման առեալ ի թաթար խանէն»²: Այսուհանդերձ, XIV դարի 30-40-ականների բազմապիսի աղբյուրներից և ոչ մեկն այս գաղթին չի անդրադառնում, նույնիսկ ակնարկ չի պարունակում: Անհասկանալի է հատկապես դրիմահայ գրիչների «ռությունը» նշված ժամանակաշրջանի ձեռագրային հիշատակարաններում, որոնք մեծ թվով մեզ են հասել³: Դիտարկվող հարցի կապակցությամբ մեր ունեցածը XVII դարավերջի երկու աղբյուրներ են, որ բերված են ստորև, և սերունդների հիշողությունը: Հիշողություն, որը Ղրիմից տեղահանված և 1779 թվին Դոնի ափերին հաստատված հայերին մինչ օրս էլ թույլ է տալիս ասել, թե իրենք անեցիների հետնորդներ են:

Ակնարկված երկու աղբյուրները, որոնք պատմում են անեցիների դեպի Սարայ, իսկ այնուհետև՝ Ղրիմ կատարած գաղթի մասին, վերաբերում են 1672 և 1690 թվերին: Առաջինի հեղինակը Մարտիրոս Ղրիմեցին է, որն այս մասին գրում է իր «Պատմութիւն Ղրիմայ յերկրի, արարեալ Մարտիրոս վարդապետէ Ղրիմեցոյ ոտանաւոր չափով» ստեղծագործության մեջ: Ընդ որում, Մարտիրոսը նշում է, որ իրենից առաջ չեն ունեցել պատմագիրներ, որոնք գրի առած լինեին անեցիների գաղթի պատմությունը, այդ իսկ պատճառով էլ ստիպված է շարադրել անցյալի «պարզ ու հայտնի» իրադարձությունները՝ հիմնվելով զրիմահայոց մեջ սերնդեսերունդ փոխանցվող բանավոր գրույցների վրա:

Քանզի պատմագրոց չունիմք նախնական՝
Գրեալ վասն նորին պարզ եւ յայտնի բան,
Այլ անզիր գրուցաց յարմար եւ պատկան

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2016թ. սեպտեմբերի 24-25-ին կայացած «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային 9-րդ գիտաժողովում:

¹ Բժշկեան Մ. Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի Հայկականց՝ սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին. Վենետիկ, 1830, էջ 335-342: Տէր-Աբրահամեան Յ. Պատմութիւն Խրիմու. Թեոդոսիա, 1865, մաս 1, էջ 97: Քուշներեան Ք. Պատմութիւն գաղթականութեան Խրիմու հայոց. Վենետիկ, 1895, էջ 189:

² Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան. Ձեռագիր 7442, թ. 281:

³ Саргсян Т. Переселение армян из Аксарая в Крым и его датировка // Историческое наследие Крыма (ИНК), № 20. Симферополь, 2007, стр. 172-176.

Առեալ, կամիմ լինել նորա պատմարան⁴:

Ըստ նույն Մարտիրոսի՝ անեցիները, թողնելով իրենց բնօրրանը, շարժվել են դեպի Ջուղա և Վան, իսկ մյուսներն էլ, անցնելով Կասպից ծովը, հաստատվել են Հաճի Թարխանի՝ ներկայիս Աստրախանի մերձակայքում.

Յազգքն նետողական ելեալք ապաստան,

Եւ ի կայսր նոցին՝ թաթարի մեծ խան

Զտեղի առեալ, մնան մերձ Հաճի Թարխան՝

Ախսարայ կոչեցեալ տեղին աննշան⁵:

Հաճի Թարխանին՝ ներկայիս Աստրախանին մոտ լինելու հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրել, որ խոսքը Բաթու խանի օրոք՝ XIII դարի կեսերին հիմնադրված Մարայ-Բաթուի կամ Հին Մարայի մասին է: Վերջինս գտնվելիս է եղել Վոլգայի ստորին հոսանքում և հանդիսացել Ոսկե Հորդայի առաջին մայրաքաղաքը (բնակչությունը՝ 75 000 մարդ): Սակայն Մարտիրոս Ղրիմեցու ժամանակներում այն արդեն ոչ միայն մայրաքաղաք չէր, այլև, իրոք, «աննշան» մի վայր էր:

Երկրորդ հեղինակը՝ գրիչ Դավիթը, խնդրո առարկա թեմային անդրադառնում է 1690 թվի իր ընդարձակ հիշատակարանում, որը զետեղել է իր իսկ ձեռքով նույն թվին ընդօրինակած Հայսմավուրքում: Եթե Մարտիրոսն անեցիների գաղթի պատճառը տեսնում է Բագրատունյաց մայրաքաղաքի աստիճանական անկման մեջ, ապա գրիչ Դավիթն այն դիտարկում է որպես հետևանք 1236 թվին Չարմաղանի հրոսակների՝ Անիում գործած վայրագությունների և ավերածությունների. «բագումք թողով զոսկեգօծ պալատս և զծաղկավէտ դաշտս, զվանորայս և զեկեղեցիս աւեր, չուեալ եկին որպէս փախստական ի Յախսարայ, որ է ի մէջ Հաշտարխանու և Ղազանու⁶. ոմանք գնացին ի Ճուղայ, ոմանք ի Վան, և յայլք ի Միս⁷: Այնուհետև գրիչ Դավիթը շարունակում է. «Եւ որք Յախսարայ եկին հրաման առեալ ի թաթար խանէն, բնակեցան անդ ոչ բագում ժամանակս...»⁸:

Փաստորեն, բերված աղբյուրների հեղինակները համակարծիք են, որ անեցիներն իրենց հոժար կամքով են դիմել խանին և, ստանալով նրա հավանությունը, տեղափոխվել Մարայ: Նկատենք, որ երկու հեղինակներն էլ գաղթականության ժամանան վայրի անվանումը հնչեցնում են որպես «Յախսարայ» (Աք-Մարայ, Մպիտակ պալատ, Մպիտակ քաղաք), որը նույն Մարայն է: Մենք նախընտրում ենք վերջին տարբերակը, քանի որ հենց այն է կիրառվում աղբյուրներում:

Մարայում հայերն առնվազն երկու եկեղեցի են ունեցել՝ օծված հանուն Սբ Աստվածածնի և Սուրբ Նշանի: Հայտնի է, որ այս եկեղեցիները 1319 թվին գործելիս են եղել⁹: Ավելին՝ հայերն այստեղ եկեղեցական թեմ ու արքեպիսկոպոս են ունե-

⁴ Մարտիրոսյան Ա., Մարտիրոս Ղրիմեցի, Եր., 1958, էջ 143:

⁵ Նույն տեղում, էջ 145:

⁶ Ներկայումս՝ Կազան:

⁷ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան. Ձեռագիր 7442, թ. 281:

⁸ Նույնը:

⁹ Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հ. Ա, կազմեց՝ Հ. Հակովբոս Վ. Տաշեան. Վիեննա, 1895, էջ 885 (Ձեռագիր 434, թ. 441 ա): ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Եր., 1950, էջ 155-156:

ցել, ինչի մասին վկայում են և՛ հայկական աղբյուրները, և՛ Կաթոլիկ եկեղեցու հովվապետի ուղերձները: Այսպես, Հռոմի պապ Հովհան XXII-ը 1321 թվի մի կոնդակում դիմում է «Սարայի եպիսկոպոս Ստեփանոսին» (Stephano, episcopo Saraicensi)¹⁰: Հաջորդ կոնդակում, որը նույնպես վերաբերում է 1321 թվին, նա արդեն դիմում է «Սարայի թեմի սիրելի հայորդիներին» (Dilectis filiis populo Armenorum per Saraicensem civitatem et dioecesim constitutis)՝ պահանջելով ետ ընդունել հալածյալ եպիսկոպոս Ստեփանոսին և վերադարձնել նրա ունեցվածքը¹¹: Հավանորեն այս եպիսկոպոսն իր կաթոլիկամետ հայացքներով գերադասելի էր պապության համար: Նույն պապի երրորդ կոնդակը՝ կազմված 1329 թվին, հասցեագրված էր «սիրելի եղբորն ի Քրիստոս՝ Պողոսին՝ հայոց եպիսկոպոսին Ուզբեկի թաթարական տիրույթներում» (Dilecto in Christo fratris Paulo episcopo Armenorum in imperio Tartarorum Iusbech): Այն նպատակ ուներ հիշեցնելու Պողոսին կաթոլիկություն ընդունած լինելու և Կաթոլիկ եկեղեցուն հավատարմության երդում տված լինելու մասին¹²:

Չխորանալով այս թեմայի մեջ՝ նշենք, որ հայ հոգևորականության այստեսակ ընկրկումը կաթոլիկ հայրերի առջև պայմանավորված էր Սսի կաթողիկոսության պաշտոնական կեցվածքով, 1316 թվի Ադանայի ժողովի ամրագրած Հայ եկեղեցին Կաթոլիկ եկեղեցուն ենթարկելու որոշումով: Ինչպես գիտենք, որոշումը վճռականորեն մերժվեց ինչպես հայ ժողովրդի կողմից, այնպես էլ հոգևորականության զգալի մասի: Այսուհանդերձ, կաթոլիկ հայրերը մի քանի տասնամյակ շարունակ հույս էին տածում էական հաջողությունների հասնել հայկական հեռավոր գաղթօջախներում:

Պողոս արքեպիսկոպոսին հիշատակում են նաև հայկական աղբյուրները: Այսպես, 1319 թ. մի հիշատակարանում, որը զետեղված է նույն թվականին Սարայում ընթրփինակված Ավետարանում, ասվում է. «... ողորմութեամբն Աստուծոյ սկսայ եւ շնորհաւքն Քրիստոսի կատարեցի ի խնդրոյ... արքեպիսկոպոսի Պողոսի եւ քաջ հովուապետի...: Եւ գրեցաւ սա ի թուաբերութեանս Հայկազան տումարիս ՉԿԸ (1319)... Յամս աստուածապատիւ եւ հոգևոր տեսան Ստեփանոսի՝ Արևելեան կաթողիկոսի Հայոց եւ տեսան Կոստանդեա՝ Կիլիկեցոյ կաթողիկոսի, եւ ի թագաւորութեանս Հայոց Աւշնի: ... Բայց գրեցաւ սա ի մայրաքաղաքիս Սարայ, որ է ի հիւսիսոյ կողմ, մերձ առ ծովուն Կասփիականի, ընդ որում շուրջ պատէ զնովսաւ մեծ և հզոր գետն էթիլ¹³, եւ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ կենսակիր սուրբ Նշանին»¹⁴:

Ուշագրավ է, որ գրիչն սկզբում հիշատակում է Արևելյան, կամ Ադվանի, կաթողիկոսության առաջնորդին և նոր միայն Կիլիկիո կաթողիկոսին: Այս հան-

¹⁰ *Acta Iohannis PP. XXII (1317–1334)//Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis (CICO). Fontes, series III, vol. VII, t. 2. Città del Vaticano, 1952, nr. 50.*

¹¹ *Նույն տեղում, № 51:*

¹² *Նույն տեղում, № 112:*

¹³ *Վոյգայի հին անվանումն է:*

¹⁴ *Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հ. Ա, էջ 885 (Ձեռագիր 434, թ. 441 ա): ԺՂ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 155-156:*

գամանքը երկու բացատրություն կարող է ունենալ: Նախ, հավանորեն, Հյուսիսային Կասպիայի հայկական գաղթօջախների հոգևորականությունն առավել սերտ կապեր է ունեցել Ադվանքի կաթողիկոսության հետ, որը զուտ աշխարհագրական առումով ավելի մոտ էր: Եվ երկրորդ, հնարավոր է, Ադվանքի կաթողիկոսը, լինելով Հայ եկեղեցու ոգուն և ծեսին հավատարիմ, նախապատվելի էր գրչի համար:

Գասկածից դուրս է, որ Սարայ տեղափոխված հայերը քաղաքային բնակչության ներկայացուցիչներ են եղել՝ հիմնականում անեցիներ: Նրանք այս հողում իրենց ազատ են զգացել, արագ ստեղծել են գաղթօջախի ներքին կառավարման աշխարհիկ և եկեղեցական կառուցվածքները, հեշտությամբ ներդրվել տեղի առևտրատնտեսական հարաբերությունների մեջ: Գաղթի ստույգ ժամանակը հայտնի չէ: Ամենայն հավանականությամբ, այն պարբերական բնույթ է կրել, և հայ վերաբնակների փոքր խմբեր սկսել են լքել իրենց բնօրրանն արդեն XIII դ. 40-ականներից, այսինքն՝ մոնղոլների կողմից Անի, Դվին, Կարս, Կարին քաղաքների ավերումից անմիջապես հետո: Աստիճանաբար, երբ առևտրական ուղիների և առևտրաարհեստավորական փոխգործակցության համակարգի փլուզումն իրեն զգացնել է տվել ողջ սրությամբ, արտագաղթն ավելի մեծ թափ է ստացել: Ի դեպ, հայ առևտրական խավին, որ քաղաքային բնակչության նկատելի մասն էր կազմում, հյուսիսկասպյան հողերը լավ ծանոթ էին: Հիշենք միայն Անիի թագավորության շրջանը, երբ հայկական քաղաքները միջազգային առևտրի (Մետաքսի ճանապարհի) կարևորագույն օղակներից էին՝ թե՛ անհրաժեշտ շուկաներ և ենթակառուցվածքներ տրամադրելու, թե՛ հայ վաճառական դասի մասնակցության առումով:

Այսպիսով, անեցիների գաղթը դեպի Սարայ ստիպողական չի եղել. այն արդյունք էր հյուսիսային մոնղոլական տիրույթների տիրակալի՝ Ոսկե Հորդայի խանի հետ համաձայնության: Մի կողմից՝ հայ քաղաքային բնակչությանը պատուհասած աղետն էր և նախկին իրավիճակը վերականգնելու անհնարինության գիտակցումը, մյուս կողմից՝ Ոսկե Հորդայի տիրակալների աճող ցանկությունը՝ առավել գործուն և շահութաբեր դարձնելու սայրանքափոխանակությունը իրենց տարածքներում: Այս խնդրում, կարելի է մտածել, նրանք հեռանկարային էին գնահատում հայ առևտրաարհեստավորական դասի ներկայությունը՝ տալով նրան Հայաստանից իր հետ նյութական արժեքներ բերելու, մայրաքաղաքում հաստատվելու և ազատ գործելու հնարավորություն: Հարկ է նշել, որ ժամանակային առումով անեցիների գաղթը համընկել է այդ մայրաքաղաքի կայացմանը: Հետևաբար, նրանց մուտքը կարող էր խրախուսվել նաև քաղաքաշինական գիտելիքներ, հմտություններ ու մեծ փորձ ունենալու հաշվարկով: Չի բացառվում, որ մասամբ հենց անեցի վերաբնակների ուժերով են կառուցվել Սարայի ջրամատակարարման և կոյուղու համակարգերը. այն, ինչ քիչ ավելի ուշ տեղի ունեցավ Կաֆայում՝ ներկայիս Թեոդոսիայում:

Մարտիրոս Դրիմեցու և Դավիթ գրչի պնդմամբ, թաթարների հետ հետագայում ունեցած անհաշտությունն է եղել պատճառը, որ երբեմնի անեցիները թողել են Սարայը և շարժվել դեպի Դրիմ: Այդ նպատակով նրանք վաղօրոք պայմանավորվածություն են ձեռք բերել ջենովացիների հետ, որոնք XIII դարի վերջին քա-

ռորդին, թաթար-մոնղոլներից վարձակալելով Կաֆան, իրենց առևտրական գաղութն էին հիմնել այնտեղ: Գաղութ, որը XV դարի կեսին արդեն զբաղեցնում էր թերակղզու գրեթե ողջ ափամերձ գոտին՝ Կերչից մինչև Բալակլավա, մասնաճյուղեր ուներ հյուսիս-սևծովյան բազմաթիվ բնակավայրերում՝ որպես կենտրոն ունենալով նույն Կաֆան:

Եւ անդ ոչ ախորժեն մնալ սեփեական,
 Զգուեալ դժնաբարու ազգաց հոնական,
 Ապա դեսպանս յդեն առ լատին իշխան,
 Որ էր տէր Կաֆայու նախնի բերթին այն:
 Առ որ ուխտ հաստատեն եւ դաշն ամրական,
 Չուեալ Ախսարայու եւ գան ի Կաֆայն.
 Կէսք ի Ղրիմ քաղաք¹⁵ ախորժեալ մնան,
 Միրելով զքաղցրայօղ լեառնամերձ վայր այն¹⁶:

Երկրորդ հեղինակը՝ գրիչ Դավիթը, այս կապակցությամբ գրում է. «Եւ որք Յախսարայ եկին հրաման առեալ ի թաթար խանէն, բնակեցան անդ ոչ բազում ժամանակս, որ էր զայս չիւր [= 1299] թուին. վասն զի մինչ նեղեալ եղեն ի թաթարացն՝ դեսպան յդեն ի Ղրիմ առ իշխանն ջինիւզաց, որ բնակէր ի մէջ Տոանկիսարին¹⁷ Ֆեօդոսիու, ուխտ դնեն ընդ իշխանին Ֆեօդոսիու. ելեալ ի Յախսարայէ իշխանք, և ազնիւք, և հասարակ ժողովուրդք՝ վառելք զինու պատերազմելով ընդ թաթարացն, ճեխքեալ գան ի Ղրիմ և բնակին ի Ֆեօդոսիա, ի Կազարաթ¹⁸, և ի Սուրխաթ¹⁹, և ի կողմանս սոցա. այս եղև չիթ [= 1330] թուին»²⁰:

Այսուհանդերձ, թաթարների հետ հայերի ունեցած անհաշտության մասին տեղեկությունը որևէ կերպ չի հաստատվում: Կարծում ենք՝ սա ուշ շրջանում՝ Ղրիմի թուրք-թաթարական վարչակարգի քրիստոնեահալած պահվածքի ազդեցության տակ ձևավորված տեսակետ է և բուն իրողության հետ շատ մակերեսային առնչություն ունի: Հորդայի խաները մահմեդականություն ընդունեցին XIII դարի 60-ականներին, և այն նոր էր արմատավորվում երկրում: Այնպես որ կրոնական խտրականությունը չէր, որ դուրս էր ուղղորդում հայերին: Վերջիններիս Սարայից Ղրիմ տեղափոխվելը տնտեսական նպատակ էր հետապնդում: Հարցն այն է, որ XIII դարի վերջից արդեն փոխվել էր իրավիճակը. Մև ծովի հյուսիսային ափերին սկսել էին հաստատվել իտալացիները՝ առաջին հերթին ջենովացիները: Մա մի շրջան էր, երբ Մերձավոր Արևելքում մեկը մյուսի հետևից փլուզվում էին խաչակրաց պետությունները, աստիճանաբար դիրքերն էր զիջում նաև Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը: Միջազգային ապրանքափոխանակության այս կարևոր օղակը դուրս էր գալիս խաղից, ինչը թելադրում էր նոր, առավել բարենպաստ

¹⁵ Նույն Սուրխաթն է՝ ներկայիս Հին Ղրիմ քաղաքը:

¹⁶ Մարտիրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 145-146:

¹⁷ Ի նկատի ունի քաղաքի միջնաբերդը:

¹⁸ Հին Ղրիմ քաղաքի մեծակայքում: Ներկայումս գոյություն չունի:

¹⁹ Ներկայիս Հին Ղրիմ քաղաքը:

²⁰ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան. Ձեռագիր 7442, թ. 281:

ուղիների անհրաժեշտություն: Մրա արդյունքում էր հենց, որ կտրուկ աճեց հյուսիս-սևծովյան նավահանգիստների դերը:

Հայերն իտալացիների հետ առևտրական համագործակցության մեծ ու երկարամյա փորձ ունեին: Բավական է հիշել վերջիններիս արտոնյալ ներկայությունն ու արդյունավետ գործունեությունը կիլիկյան նավահանգիստներում: Այս համագործակցությունը շարունակելու, մեծ առևտրին լիարյուն հաղորդակից լինելու, դրան նոր շունչ ու թափ հաղորդելու ձգտումն էր, որ իտալացիներին հիշեցրեց հայերի մասին և Մարայից բերեց Ղրիմ: Եվ ուրեմն, պետք է ենթադրել, որ ընդհակառակը՝ հայ և իտալացի առևտրականների համագործակցությունը Ղրիմում պիտի որ նույնիսկ խրախուսվեր թաթարների կողմից: Նկատենք, որ Մարայի հայերը չլքեցին Ոսկե Հորդայի տարածքը և թերակղզի գալով հաստատվեցին ոչ միայն ջենովացիների վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներում, այլև բուն թաթարական միջավայրում (Սուրխաթ-Ղրիմ, Կազարաթ, դրանց միջև ընկած գյուղեր):

Ըստ գրիչ Դավթի՝ Մարայի հայերի մուտքը Ղրիմ տեղի է ունեցել 1330 թվին, սակայն Վոլգայի ափերը նրանք թողել են դեռևս 1299-ին: Մարտիրոսն անեցիների գաղթը Ղրիմ վերագրում է հայոց «եօթն հարիւր ութսուն», այսինքն՝ 1331 թվին և նշում, որ նրանց մի մասը թերակղզուց անցավ ոչ միայն Լեհաստան, այլև Բեսարաբիա, ըստ իրեն՝ Ախքերման, որ ներկայիս Բելգորոդ-Չնեստրովսկն է Ուկրաինայում²¹: Նման տեղաշարժը ևս պատահական չէր, այլ թելադրված Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրների հետ նոր առևտրատնտեսական կապեր հաստատելու հնարավորություններով: Գաղտնիք չէ, որ «Մետաքսի ճանապարհ» ասվածը ապրանքափոխանակության առեղծվածի ու ինքնակառավարվող մի համակարգ էր՝ բաղկացած խոշոր առևտրական նավահանգիստներից, քաղաք-հանգույցներից, տարանցիկ ճանապարհներից, ուղիների և ենթաուղիների բարդ ցանցից: Այն դարեր շարունակ գործող կենդանի օրգանիզմ էր՝ մեծապես կախված աշխարհաքաղաքական իրավիճակից: Վերջինիս նվազագույն փոփոխությունն անգամ անդրադառնում էր համակարգի կառուցվածքի և պահանջների վրա:

Ակադեմիկոս Լ. Խաչիկյանը մեծ վերապահումով էր վերաբերվում Մարտիրոսի և Դավթի տեղեկություններին, սակայն ընդունում էր որոշակի պատմական հենքի առկայությունը դրանց տակ²²: Ակադեմիկոս Վ. Միքայելյանը, քննադատական մոտեցում հանդես բերելով հանդերձ, հավատ էր տածում այս աղբյուրների նկատմամբ²³: Ա. Ալպոյաճյանն անվերապահորեն վստահում էր դրանց և գտնում նույնիսկ, որ 1299 թվին Ախսարայից դուրս եկած հայերը մի որոշ ժամանակ (30 տարի) հանգրվանել են Տանայիսում՝ Ազախում: Որպես վկայություն՝ նա նշում էր այդ շրջանում հայկական եկեղեցու առկայությունն այնտեղ²⁴:

²¹ Մարտիրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 146:

²² Խաչիկյան Լ., Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, Բանբեր Մատենադարանի, № 13, 1980, էջ 26:

²³ Միքայելյան Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն. Եր., 1964, էջ 68-130:

²⁴ Ալպոյաճեան Ա., Պատմություն հայ գաղթականության, Կ. Բ, Գահիրե, 1955, էջ 363:

Ազախի կամ Տանայիսի հայկական եկեղեցին՝ Մբ Գրիգորը, հիշատակում են ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար աղբյուրները՝ 1339, 1341, 1356 թվերին²⁵, բայց որևէ հիմք չկա ենթադրելու, թե Սարայի հայերը մինչև Ղրիմ մտնելը 30 տարի սպասել են այնտեղ: Առավել տրամաբանական է մտածել, որ հայերը գաղթել են ոչ թե մեկ ամբողջական խմբով և միանգամից, այլ փուլերով, և այս կերպ իրագործված տեղափոխությունը տևել է մի որոշ ժամանակ: Ավելին, Սարայի ողջ հայությունը չէ, որ տեղափոխվեց Ղրիմ: Շատերը մնացին տեղում և մասամբ շարժվեցին Վոլգայի հոսանքով վեր՝ դեպի Նոր Սարայ (Սարայ Բերկե, Սարայ ալ-Ջեդիդ), որը մայրաքաղաք հռչակվեց Ուզբեկ խանի օրոք (1313-1341 թվեր): Սա արդեն գտնվում էր դեպի Արևելք տանող առևտրական նոր ուղու վրա, որի կազմում մեծ էր Սև և Ազովի ծովերով կատարվող ապրանքափոխանակության դերը:

Այն, որ հայերն իրենց տեղափոխության հարցը համաձայնեցրել են ոչ թե թաթարների, այլ ջենովացիների հետ, խոսում է այս գործում վերջիններիս նախաձեռնող լինելու մասին: Սակայն նկատենք, որ այդ համաձայնությունը ձեռք է բերվել 1299 թվին, երբ Թոխթա խանի և բեկլերբեկ Նոդայի հակամարտությունն իր կիզակետում էր: Հնարավոր է, որ սկզբնական շրջանում հենց թաթարական վերնախավում տիրող այս խառնաշփոթն է հայերին բերել Ղրիմ գաղթելու որոշմանը: Ծրագիր, որի ընթացքը կասեցվեց՝ թերակղզում թաթարների և ջենովացիների միջև 1299 և 1308 թվերին ծագած խժոժությունների, ինչպես նաև, հավանական է, Թոխտա խանի անհամաձայնության պատճառով: Ավելի ուշ այն տեղավորվեց Ուզբեկ խանի տնտեսական քաղաքականության մեջ և անարգել իրագործվեց:

Ինչ վերաբերում է Ղրիմ տեղափոխվելու ճանապարհին թաթարների հետ հայերի ունեցած զինված բախմանը, ապա դրա մասին չի կարելի միանշանակ դատել: Կրկնենք, որ Սարայի հայերը չլքեցին Ոսկե Հորդայի սահմանները: Թերակղզի գալով՝ նրանք իրենց հետ անարգել բերեցին հսկայական կարողություն և հաստատվեցին ինչպես ջենովացիների վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներում, այնպես էլ բուն թաթարական միջավայրում: Ուրեմն, որևէ զինված ձեռքումի մասին խոսք լինել չի կարող: Միևնույն ժամանակ չի կարելի բացառել թաթարների հետ էպիզոդիկ բնույթի բախումը Նոդայի դրիմյան արշավանքի շրջանում՝ 1299 թվին:

Միանալով հնուց ի վեր թերակղզում բնակվող իրենց ազգակիցներին, ինչպես նաև հայրենակիցների անընդհատ ժամանող նորանոր խմբերին՝ Սարայի հայերը ոչ միայն ներգրավվեցին տնտեսական եռուն հարաբերությունների ոլորտ, այլև աննախադեպ չափերի հասնող շինարարական գործունեություն ծավալեցին Ղրիմում: Այս կապակցությամբ Մարտիրոս Ղրիմեցին գրում է.

Իսկ այնք, որ ի Կաֆայ կացին սեփհական

Եւ ի Ղրիմ քաղաք Սուլխաթ կոչական,

²⁵ ՄԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Եր., 1950, էջ 321, 328-329, 330: Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю // Записки Одесского общества любителей истории и древностей (ЗООИД), т. VI. Одесса, 1867, стр. 449.

Եկեղեցովք լցին զվայրսն ամենայն
Փռխան եկեղեացն, որք ի Շիրակվան:
Հոյակապ վանորայք եւ կրօնաստան,
Ի յայրս եւ ի լերինս սրբոց կայարան,
Բազումք ի նոցանէ մինչեւ ցայսօր կան,
Որպէս եւ փառագարդ վանքն Սուրբ Նշան²⁶:

Դավիթ գրիչն էլ հավելում է. «Յայնժամ զօրացաք մեք, և բազմացաք, և շինեցաք զգիւղս և զգաւառս, իշխանք և ազնուականք ի Ղարապազարէն²⁷ սկսեալ մինչև ի Սուրխաթ և ի Ֆեոդոսիա ի լերինս և ի դաշտս լի արարին վանօրէիք և եկեղեցոք: Եւ շինեցաք տունք հարիւր հազար, և զեկեղեցիս հազար...»²⁸:

Ասվածը չափազանցություն չէ, և դրիմահայոց շինարարական ժառանգության փրկված ու մեր օրերը հասած նմուշները դրա վառ ապացույցն են: Ուրեմն, մեկ անգամ ևս շեշտենք. խոշոր ներդրումները, որ կատարեցին երբեմնի անեցիները Ղրիմ տեղափոխվելուց անմիջապես հետո, անհերքելիորեն վկայում են Սարայում նրանց ազատ գործելու, արհեստներով և առևտրով զբաղվելու, կարողություն ստեղծելու, ինչպես նաև այդ կարողությունն անարգել Ղրիմ բերելու հնարավորության մասին:

Այլ հարց է, թե Սարայի հայերը ե՞րբ թափանցեցին Ղրիմ: Չի բացառվում առաջին խմբի մուտքը թերակղզի արդեն 1299 թվին. այն չի հակասում նաև զինված ընդհարման պլոմեին: Սակայն հիմնական զանգվածն, անկասկած, զաղթեց ավելի ուշ: Այս կապակցությամբ հիշատակված 1330 (1331) թիվը ժամանակի հայկական աղբյուրների կողմից չի հաստատվում: Ինչ վերաբերում է ջենովական աղբյուրներին, ապա դրանք կողմնակիորեն, բայց հստակ, ցույց են տալիս, որ Սարայի հայերի հիմնական մասը Ղրիմ է տեղափոխվել Ուզբեկ խանի գահակալության սկզբում: Այսպես, Կաֆայի 1316 թվի կանոնադրությունը նախատեսում էր վարձակալության տալ քաղաքին հարող տարածքները: Անձեռնմխելի էին մնում միայն այն հողերը, որոնց վրա «հնուց ի վեր» գտնվում էին հայկական և հունական եկեղեցիները: Առանձին կետով շեշտվում էր այդ տարածքներում հայկական երեք եկեղեցիների գոյության փաստը²⁹: Այսպիսով, արդեն 1316 թվին ջենովացիները պայմաններ և իրավական դաշտ էին ստեղծում Կաֆան ընդարձակելու և այնտեղ մեծ թվով նոր վերաբնակներ տեղավորելու համար: Նույն կանոնադրությունը արգելում էր նաև փոխել «հայերի եպիսկոպոսի» կառուցած ջրմուղի ուղղությունը: Ակնհայտ է, որ ջրմուղի կառուցումը հին պատմություն չի ունեցել, հակառակ դեպքում կառուցողի ով լինելը չէր շեշտվի: Պարզ է նաև, որ ջրմուղն անցնելիս է եղել այն տարածքներով, որոնք ենթակա էին վարձակալման: Իսկ ո՞ւմ համար պիտի «հայերի եպիսկոպոսը» ջրմուղ կառուցեր, եթե ոչ հայերի:

²⁶ Մարտիրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 146: Մարտիրոսը նկատի ունի դրիմահայոց եպիսկոպոսանիստ կենտրոնը՝ Սուրբ Խաչ վանքը, որը մինչ օրս էլ գործում է:

²⁷ Ղարաաուբազար, ներկայումս՝ Բելոգորսկ:

²⁸ Մերոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան. Չեռագիր 7442, թ. 281:

²⁹ Саргсян Т. О численности армянских духовных центров Кафы–Феодосии // ИНК, № 21. Симферополь, 2008, стр. 22–25.

Ահա տարածքների վարձակալության և ջրմուղի գոյության փաստերն ինքնին վկայում են Կաֆայում հաստատված և հաստատվող մեծաթիվ հայության մասին³⁰:

Նույնի մասին է վկայում նաև Հռոմի պապի 1318 թվի ուղերձը՝ հասցեագրված կաֆահայերի եպիսկոպոսին: Պապը հիշեցնում է կաթոլիկ ծեսին միանալու վերջինիս տված խոստման մասին և հույս հայտնում, որ նա իր հոտի հետ մեկտեղ կկատարի այն³¹: Ենթադրելի է, որ Կաֆայում հաստատվել ցանկացող սարայցի հայերին պարտադրվել է կաթոլիկ ծեսը, ինչը նրանք չեն շտապել ընդունել: Նման պարտադրանքի ակունքները պետք է փնտրել Սարայում, որտեղ կաթոլիկ եպիսկոպոսությունը հիմնվել էր 1315 թվին:

Այսպիսով, XIV դարի 30-40-ականներից մեզ հասած աղբյուրների հարուստ հավաքածուն չի անդրադառնում անեցիների՝ Սարայից Ղրիմ կատարած գաղթին, քանի որ այդ իրադարձությունից արդեն անցել էր տասնհինգ-քսան տարի, և այն կորցրել էր իր հրատապությունը:

Ինչպես արդեն ասվեց, Սարայի հայերի մյուս մասն էլ բարձրացավ Վոլգայի հոսանքով վեր՝ դեպի նոր մայրաքաղաք, որն արևելք բացվող դարպաս էր: Նոր Սարայում և դրան հարակից վայրերում հայերի ներկայությունը հաստատող բազմաթիվ փաստեր կան: Դրանց շարքում կարևոր տեղ են զբաղեցնում Կազանում և դրան մերձակա Բուլղար վայրում հայտնաբերված հայերեն տապանագրերը, որոնց մասին հիշատակում է Գաբրիել Այվազովսկին՝ հենվելով Ն. Կարամզինի տեղեկության վրա³²: Այս եպիտաֆիաներից չորսի թվագրերը ճշտել է Մ. Մենտ-Սարտինը՝ ընթերցելով դրանք որպես 1308, 1321, 1335, 1537 թվականներ³³:

Բուլղարում հայկական տապանաքարեր են հայտնաբերվել Սբ Աստվածածնի Ննջման եկեղեցում, «Հունական պալատ» կոչված շինության տարածքում, Ուսպենսկոյե-Բուլղարի գյուղի տարածքում: Սբ Աստվածածնի Ննջման եկեղեցում հայկական տապանաքարերն օգտագործված են եղել հիմքերում, հատակի սալերի մեջ և պատերի շարի կազմում, ինչը այդ շինության հայկական անցյալի վկայությունն է³⁴: «Հունական պալատ» կոչված կառույցի շուրջ տարածվող հայկական գերեզմանատունը նույնպես փաստում է, որ այստեղ ժամանակին հայկական եկեղեցի է եղել³⁵: Այս գերեզմանատան տապանաքարերի մի զգալի մասը Ուսպենսկոյե-Բուլղարի գյուղի բնակիչներն օգտագործել են իրենց տները կառուցելիս³⁶: Կազանում ևս հայերն առանձին թաղամաս ու եկեղեցի են ունեցել՝ շրջա-

³⁰ Միքայելյան Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, էջ 66-67:

³¹ *Acta Iohannis PP. XXII (1317-1334)/Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis/ed. A. L. Tăutu. Fontes, series III, vol. VII, t. 2. Città del Vaticano, 1952, nr. 10, 49.*

³² Айвазовский Г. Заметка о происхождении новороссийских армян // ЗООИД, т. VI, стр. 552.

³³ *Saint-Martin M. Note sur les inscriptions arméniennes de Bulgari / Bulletin de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg, III, 1838, p. 18-21.*

³⁴ Шпилевский С. Древние города и другие болгарско-татарские памятники в Казанской губернии. Казань, 1877, стр. 247.

³⁵ Шпилевский С., նշվ. աշխ., էջ 573:

³⁶ Миллер Б. Об армянских надписях в Болгарах и Казани // Известия Российской академии истории материальной культуры. Ленинград, 1925, стр. 75.

պատված գերեզմանոցով: Հայկական հետքն ակնհայտորեն երևում է նաև Կիրելյույե բնակավայրում, Վյատկա և Շաբանկի գետերի միախառնման տեղում, ինչպես և այլուր³⁷: Հանրագումարի բերելով թվարկված տեղեկությունները՝ Բ. Միլլերը եզրակացրել է, որ այս հայերը եղել են այն հայ առևտրականների գործի շարունակողները, որոնք ժամանակին առնչվել են խազարների հետ և զբաղվել ամենաթանկարժեք ապրանքների առևտրով, ինչպիսին, օրինակ, մետաքսն էր: Ըստ նրա, մետաքսի առևտուրը դարեր շարունակ կենտրոնացած է եղել հայերի ձեռքում և պատահական չէ, որ չուվաշներն այն կոչում են «երմեն պուրսան» (հայկական մետաքս)³⁸:

Այսպիսով, XIII դարի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհից դուրս եկած քաղաքային բնակչության հոծ զանգվածները հաստատվեցին Կասպից և Մև ծովերի հյուսիսային ափերին՝ աստիճանաբար տարածվելով դեպի հյուսիս և արևմուտք: Նրանք հզոր, քաղաքակրթական նշանակության ներուժ էին կրում իրենց մեջ՝ շատ ավելի զորեղ, քան իրենց նախորդած և հաջորդած հայ տարագիրների խմբերը: Ներուժ, որը, ցավոք, չծառայեց իրեն ձևավորած ու սնած բնօրրանին, այլ դրվեց ի նպաստ օտարի՝ մի քանի դար շարունակ շլացնելով իր փայլով:

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ ЖИТЕЛЕЙ АНИ В КРЫМ И ЕГО ДАТИРОВКА

___ *Резюме* ___

___ *Т. Саргсян* ___

Есть распространенное мнение о том, что в 30-х годах XIV века произошла масштабная миграция бывших жителей Ани, столицы Багратидской Армении, в Крым. Причем, переселенцы проникли на полуостров из Сарая – столицы Золотой Орды, где, в свою очередь, обосновались в 50-х годах XIII столетия «с позволения татарского хана». Однако источники 30-40-х годов XIV века не отмечают данные события.

Наиболее ранние сообщения о переселении жителей Ани в Сарай, а впоследствии в Крым, относятся к 1672 и 1690 годам. Первое содержится в поэме «История страны Крымской, составленная Мартиросом Крымцем (Крымским)», а второе – в колофоне 1690 года, написанном писцом Давидом. Колофон помещен в Житийный сборник (Синаксарь), скопированном Давидом в том же 1690 году. Внимания заслуживает сообщение Мартироса о том, что до него не было летописцев, записавших историю переселения армян из Ани в Сарай, а далее – в Крым, поэтому он вынужден описать эти «известные всем» события, основываясь на устных рассказах, передаваемых из поколения в поколение.

Анализируя сообщения Мартироса и Давида, равно как и сведения генуэзских источников, приходим к следующим выводам: 1. Армяне, переселившиеся в Сарай, представляли городское население (большой частью из Ани), которое, пос-

³⁷ Миллер Б., *նշվ. աշխ.*, էջ 76-77, 80:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 79:

ле разрушения монголами городов и городских инфраструктур в Армении, искало новые места для поселения. 2. Переселение армянского городского населения в Северный Прикаспий приветствовалось ордынской администрацией, о чем свидетельствуют предоставленные ему широкие возможности. 3. Переселение армян из Сарая в Крым было обусловлено появлением итальянских (в частности генуэзских) факторий на севере Черного моря и повышением роли крымских городов в международной торговле. Оно было выгодно как армянам и итальянцам, так и татаро-монголам. 4. Основная масса армян переселилась из Сарая в Крым в начале правления хана Узбека – в 1313-1316 годах. 5. Присоединившись к издавна проживавшим в Крыму своим соотечественникам, армяне Сарая внесли значительный вклад в экономическое и культурное развитие региона.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Մարգարյան Տաթևիկ Էդիկի – պ.գ.թ., Ղրիմագիտության և Ղրիմի Հանրապետության մշակութային ժառանգության պահպանության գիտահետազոտական կենտրոն,
E-mail: statevik@mail.ru*